

*Гродський І. Я.,**старший викладач кафедри іноземних мов
Київського університету імені Бориса Грінченка*

ЛИЦАРСЬКИЙ РОМАН – ВТІЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЕТИКЕТУ ТА ІДЕАЛУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню лицарського роману у писемних пам'ятках і текстах середньоанглійської мови із погляду взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників мовного розвитку. Походження лицарства і час його виникнення досі викликають суперечки у літературі. У ході роботи визначено соціальне значення правил етикету в улаштуванні порядку, забезпеченні погодженості, дисципліни і єдності в діях і вчинках лицарів. Встановлено зв'язок мови та етикету на функціональному рівні, який передає певні правила ритуалізованої мовленнєвої поведінки лицарів в суспільстві. Мовні засоби вираження етикету ставлять своїм завданням широке висвітлення норм поведінки в суспільстві, а також різних сфер життя та діяльності людини взагалі. Етикет відображає зміст тих чи інших принципів моральності, він є необхідним регулятором людської взаємодії. Це динамічне явище, що розвивається разом із суспільством. Етикетні правила сприяють естетизації зовнішньої сторони поведінки, виявленої в манерах і способах дії. Лицарський роман стає, таким чином, носієм категорії позажанрової літературності мови, він претендує давати норми для життєвої мови, вчить хорошему стилю та хорошему тону: як розмовляти в суспільстві, як писати листи і т.д. При аналізі етикетної лексики середньоанглійської мови враховуємо той факт, що кожна національна мова представляє собою «неповторний людський досвід, неповторну точку зору, що забезпечує можливість взаємного доповнення різних культур». У жанрі середньовічного роману передавалась потреба лицаря осмислити власну долю і визначити своє місце у світі. Лицарський роман дає приклад для всіх можливих ситуацій і випадків життя, всюди протиставляючи себе вульгарному слову з його грубими підходами. Слово в романі будується в безперервній взаємодії зі словом життя. Лицарство нерозривно пов'язане із світом воєн, але воно також пов'язане із поняттям «аристократія», бо лицарі були людьми шляхетного походження – привілейованим станом, захищеним соціально-політичними та юридичними актами. Лицарство унікальний феномен середньовічної західноєвропейської історії та культури.

Ключові слова: лицар, лицарський роман, лицарство, герой, етикет, етикетна лексика.

Постановка проблеми. Критика середньоанглійського лицарського роману керувалася великою кількістю філологічних напрямків, згідно з концепцією походження. В кінці дев'ятого і початку двадцятого століть, коли була створена позиція середньоанглійського лицарського роману за канонами літератури, дослідники текстів проводили редагування, спираючись на автентичну оригінальну версію роману, тобто на перший переклад лицарського роману на англійську мову. З іншої сторони, літературознавці обґрунтовували свої інтерпретації згідно оригінальних першоджерельних традицій,

тому що французький роман передував перекладу на англійську мову. Протиставляючи нові культурні практики лицарства зі старими літературними ідеалами, лицарські романи забезпечують ідеальне середовище, через яке англійське суспільство може вивчити наслідки прийняття нової лицарської ідеології та в кінцевому рахунку переформулювати концепції лицарства, які краще відображають мінливу роль лицаря уже в пізньому середньовіччі [1, с. 285]. Історично так склалося, що інтерпретація дискурсивного виміру текстів літературними критиками та інтерпретація обсягу матеріалу, пояснює загальний літературно-історичний сюжет роману, сюжет, який продовжує спрямовувати наше розуміння середньоанглійського лицарського роману сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В аспекті історії питання лицарства як явища та традиції, а також в аспекті глибокого огляду теоретичних праць, серед європейських дослідників лицарського кодексу, ми опираємося на фундаментальні праці Е. Р. Курціуса, Ж. Л. Гоффа. У статті ми також орієнтуємося на загальні дослідження лицарської літератури Європи, особливо беремо до уваги працю Болеслава Кучинського «Лицарська література західноєвропейського феодального суспільства XII-XIII століть». Щодо історії лицарства, природи походження, еволюції та формування середньовічної парадигми явища, опираємося на праці Ж. Бедьє, Дж. Д. Брюс, Р. Луміс, С. Крейн, Ж. Паєн, Г. Р. Яусс, М. Бахтін, А. Гуревич, В. Кожин, Г. Поспелов.

Метою нашого дослідження є аналіз існуючих підходів до трактування середньоанглійського лицарського роману та окреслити умови його історичного формування. Об'єктом дослідження є середньоанглійський лицарський роман, предметом дослідження постає лицарський роман у писемних пам'ятках і текстах середньоанглійської мови із погляду взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників мовного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова, думка, історія і культура невіддільні одна від одної. Життя суспільства відображається в його мові, а отже, народ виражає себе найповніше й найточніше у формі своєї національної мови. При цьому мова існує для суспільства і її зміст, форма функції та розвиток обумовлені життям мовного колективу. Здатність носіїв мови передавати і змінювати об'єктивну дійсність, встановлювати з нею різного роду відношення. Будучи продуктом духовної діяльності людини, мова одночасно виступає її знаряддям і матеріальним носієм [2, с. 11].

У незв'язному хаосі слів і правил, який ми зазвичай називаємо мовою, дійсно це те, що ми кожен раз вимовляємо. При тому в таких розрізнених стихіях не видно самого вищого, найтоншого у мові, саме те, що можна помітити або відчувати тільки у зв'язному мовленні. Це доводить, що мова у власному

розумінні укладена в самому акті своєї дійсної появи [3, с. 28]. У зв'язку з цим при аналізі етикетної лексики середньоанглійської мови враховуємо той факт, що кожна національна мова представляє собою неповторний людський досвід, неповторну точку зору, що забезпечує можливість взаємно доповнення різних культур [2, с. 11]. Оскільки мовлення інтерпретується настільки глибоко й детально, наскільки це потрібно для вирішення поточних завдань [4, с. 29], то саме етикетні висловлювання є тим засобом, завдяки якому герої намагаються зробити своє життя зрозумілим для себе, детально й глибоко інтерпретуючи почуте, а отже, залучаючи уточнення й перепитування, еліптична структура яких свідчить про тісний зв'язок етикетних одиниць з попереднім мовленнєвим відрізком.

Соціальне значення правил етикету в улаштуванні порядку, забезпеченні погодженості, дисципліни і єдності в діях і вчинках здійснюється через їхній безпосередній вплив на індивідуальну поведінку. Вони сприяють включенню особистого інтересу в загальний дуже оригінальний шляхом – через формування манер. Правилами етикету коректуються манери поведінки, завдяки чому поведінка людей набуває однаковості, стабільності, повторюваності і тим самим здійснюється принцип соціальної єдності, трансформуються цінності, реалізуються інтереси і цільові настанови.

Етикетні правила сприяють естетизації зовнішньої сторони поведінки, виявленої в манерах і способах дії. У своїй сукупності такого роду правила перетворюють естетичну цінність на «технологію задоволення потреб» (правила застілля), здійснення контакту (вимоги до вітання, прощення).

Для створення красивої форми поведінки правила етикету вимагають помірності і стриманості, відмовлення від усього брутального, незграбного, насильницького [5, с. 149-150]. Сукупність етикетних знаків має характер певної системності, їх значущість виявляється тільки із взаємної співвіднесеності. Найбільш яскравим свідченням системного характеру етикету є те, що відсутність передбачуваного етикетного знака в типовій ситуації сприймається не менш, а часом і більш напружено, ніж його наявність. Етикетні знаки впорядковані в парадигматичному відношенні (людині надається можливість вибору одного із сукупності знаків, які маркують ту чи іншу ситуацію), а також в синтагматичному відношенні (вибір будь-якого знака спричинює з більшою або меншою мірою обов'язковості відповідний підбір наступного ланцюжка). Етикет належить до так званих вторинних моделюючих систем, надбудованих над первинною системою – мовою [4, с. 8].

Мовні засоби вираження етикету ставлять своїм завданням широке висвітлення норм поведінки в суспільстві, а також різних сфер життя та діяльності людини взагалі. Система мовних одиниць є однією з тих найвідоміших і разом з тим найскладніших систем, за допомогою якої відбуваються процеси спілкування й пізнання. У зв'язку з цим словниковий склад мови тлумачимо, з одного боку, як явище системне, а з іншого – як структурне об'єднання взаємозалежних та взаємопов'язаних одиниць [2, с. 63].

Походження лицарства і час його виникнення досі викликають суперечки у літературі. Одні вказують виникнення лицарства до часів Гомера та стародавньої Еллади, інші починають з «Німеччини» Тацита, треті беруть за вихідний пункт раннє Середньовіччя, вказуючи на «Беовульфа», а дехто розміщує лицарство цілком в розвинений феодалізм. Не вдаючись

в марну полеміку, зазначимо, що лицарство як військовий стан незмінно пов'язане із службою на коні; недарма в більшості західно-європейських мов сам термін «лицар» є синонімом слова «вершник» (нім. Ritter, англ. knight, фр. chevalier, італ. cavaliere, ісп. caballero). Кінна служба вперше з'явилася на середньовічному Заході при Каролінгах, точніше за часів Карла Мартелле (початок VIII століття), і саме за вірну службу роздавав земельні наділи, які називалися «військовими бенефіціями», а пізніше перетворилися на спадкові володіння – лени або феоди, а їх власників, відповідно, – у феодалів (лицарів). Так з'явився феодальний (лицарський) прошарок, що став панівним класом суспільства [6, с. 12].

Термін «лицарство» не настільки вузький, як його іноді подають в історичній та художній літературі. Він не обмежується тільки бойовими характеристиками. Це поняття включає в себе всю систему цінностей, властивих даному прошарку. Хоча, лицарство нерозривно пов'язане із світом воєн, але воно також пов'язане із поняттям «аристократія», бо лицарі були людьми шляхетного походження – привілейованим станом, захищеним соціально-політичними та юридичними актами. Їм були властиві свої особливі, відмінні від інших верств середньовічного суспільства, етичні, культурні та релігійні норми [7, с. 4].

Лицарство – по-своєму унікальний феномен середньовічної західноєвропейської історії та культури. Лише на християнському Заході була створена надзвичайно оригінальна військово-аристократична етика. Поєднуючи військове ремесло, сенсьоральний побут та релігійні цінності, лицарський ідеал, навіть не будучи оформлений в кодифіковану систему правил, надавав величезний вплив на поведінку середньовічної знаті, наклав відбиток на всю західноєвропейську культуру та в підсумку постав важливим фактором історії особистості [8, с. 436].

Лицарський роман був особливо популярною літературною формою у XII–XVI століттях в Англії, і його популярність породила багато текстового різноманіття. Розмова про точне датування текстів видається сумнівною, оскільки здебільшого йдеться про приблизний час їх створення. При аналізі давніх текстів також має враховуватися традиція створення манускриптів і практика їх написання скрибами [1, с. 284]. Копія й оригінал можуть мати значні часові розбіжності, до створення манускриптів долучався скриб з творчим підходом до переписування текстів, який міг вносити свої зміни. Скриб мав: 1) переписати оригінал без змін, 2) перекласти на свій діалект, 3) списуючи, робити якісь зміни. Скриби найчастіше робили переклад на свій діалект. Наприклад, текст *'Lancelot of the Laik'* (кінець XV ст.), написаний шотландським діалектом, містить деякі елементи північних діалектів, що можна пояснити подвійно: 1) скриб вніс деякі північні форми, 2) текст відбиває процес стандартизації писемної мови [9, с. 27]. Найбільш підтвердженими текстами того часу були романи: *'Sir Isumbras'* та *'Robert of Sicily'*, які збереглися у дев'яти копіях, кожен, у той час як *'Bevis of Hampton'* і *'The Siege of Jerusalem'* збереглися у семи. Ця множинність пам'яток писемності представляє текстове дослідження із непростю історією, що тільки посилюється децентралізацією та розповсюдженням лицарських романів в Англії, на відміну від їх придворного місця створення у дванадцятому столітті у Франції. У той же час, літературне пізнання давно піддавалось випробуванню нашаруванням текстів своїх попередників: французьких та англо-норманських романів [1, с. 285].

Чарльз Серль Болдуїн, наприклад, на початку роботи над одним із найпопулярніших англійських романів *'Bevis of Hampton'*, критикує сюжет за те, що це «стара історія» вигнання спадкоємця та повернення його втраченої власності, історія, яка розповідається із спробою компенсувати витонченість лицарства, що слідує за героєм, який демонструє мало ввічливості, навіть своїй дамі. Таким чином, на думку Болдуїна роман стає абсурдним, оскільки він оцінює англійський роман відповідно до читацьких очікувань, яких не вистачає у порівнянні із французьким лицарським романом [10, с. 111]. Привабливість французького роману до літературних і культурних якостей характеризується тенденцією цінувати – естетичну витонченість, психологічну заплутаність, абстрактні ідеали, особливі якості шляхетності та лицарства. На відміну, у середньоанглійському лицарському романі домінують сюжет та пригоди. Ніколя Джейкобс розкриває загальну сучасну відповідь англійському роману: він заявляє, що це «нешасний та принизливий продукт розчарованої творчості», для якого єдиною нагородою є «критичне висміювання». Навіть ті, хто присвятив себе дослідженню середньоанглійського роману не в змозі захистити цінність жанру та замаскувати свою неприязнь до нього [11, с. 69]. Аналіз показує, що романи мають конфліктну відповідь на втрату войовничої гідності в якості визначальної ознаки лицаря: лицарство проявляє себе в першу чергу при дворі, а не у військових ситуаціях, стає корисним інструментом у створенні соціальних відносин, але це також загрожує вихолощенням чоловічої шляхетності та дестабілізує традиційні соціальні структури.

Романи XII–XV ст. складають три основні групи: французькі (пошуки Святого Грааля, про Йосипа Арифамейського, про Карла Великого), британські (король Артур та його оточення) і римські (Троя й Олександр), що переповідалися в усьому західному світі. Деякі з лицарських романів швидко забулися читачами, як-то *'Amis and Amiloun'*, *'Seven Sages of Rome'*. Разом з тим англійська й англо-норманська мови мали власні, створені в межах своєї культури, романи, напр. *'Bevis of Hampton'*, яким судилася коротка міжнародна популярність [9, с. 23].

Лицарський роман стає, таким чином, носієм категорії позажанрової літературності мови, він претендує давати норми для життєвої мови, вчить хорошему стилю та хорошему тону: як розмовляти в суспільстві, як писати листи і т.д. Лицарський роман дає слово для всіх можливих ситуацій і випадків життя, всюди протиставляючи себе вульгарному слову з його грубими підходами. Слово в романі будується в безперервній взаємодії зі словом життя. Прозаїчний лицарський роман протиставляє себе «низькій», «вульгарній» незгоді у всіх сферах життя і висуває на протигагу йому своє специфічно ідеалізоване «шляхетне» слово, пов'язане лише з високими і благородними асоціаціями, наповнене ремінісценціями високих контекстів (історичних, літературних, наукових) [12, с. 195].

Лицарський роман довго був підпорядкований універсальному аскетичному типу, бо у лицарів гідним пошани та наслідування вважалися не тільки фізична сила і бойовий дух і навіть не саме по собі усвідомлення кастової честі і дотримання кодексу поведінки, а підпорядкування цих якостей вищим, ідеальним цілям; воїнство мало поставити свою зброю на службу Богові та церкві. По ідеалу не можна судити про все суспільство. Але він служить показником панівних умонастроїв, моральних норм, прийнятих в цьому суспільстві, і відображає

систему цінностей, якою так чи інакше керуються його члени [13, с. 193].

Щоб здійснювати свою задачу стилістичної організації побутової мови, лицарський прозаїчний роман повинен був, звичайно, вмістити в свою конструкцію все різноманіття побутових і внутрішньо літературних ідеологічних жанрів. Всі слова пахнуть професією, жанром, напрямком, партією, певним твором, певною людиною, поколінням, віком, днем і часом. Кожне слово пахне контекстом і контекстами, в яких воно жило своїм соціально напруженим життям; всі слова і форми населені інтенціями. В слові неминучі контекстуальні обертони (жанрові, направлені, індивідуальні) [12, с. 106]. Залежно від характеру введеного жанру трішки варіювався, звичайно, і стиль роману (відповідаючи лише мінімуму жанрових вимог), – але в усьому істотному він залишався одноманітним; про жанрові мови в точному сенсі говорити не доводиться: через усе розмаїття введених жанрів тягнеться лише одна шляхетна мова [12, с. 196].

Суперечлива оцінка часу характерна для лицарського роману. Загальні часові його рамки здається непорушні, але в цьому «незмінному» часі подорожують і здійснюють подвиги лицарі, які відчувають швидкоплинність часу і намагаються заповнити його своїми вчинками. Засвоюючи простір особистого внутрішнього світу, лицар разом з тим розпочинає оволодівати і своїм особистим часом. Час героя роману має свою цінність, якої позбавлено просту людину [13, с. 100].

Герой роману – мандрівний лицар, шукач пригод і подвигів, в яких він реалізує себе і знаходить власну ідентичність. Пригоди героя – не тільки його мандри або здійснювані ним подвиги, але разом з тим і «внутрішні пригоди» – відкриття самого себе. Рухаючись і діючи в природному і соціальному ландшафті, герой роману разом з тим створює і перебудовує структуру своєї особистості. Від нього потрібні кмітливість, винахідливість, хитрість, навіть здатність до обману – він покладається переважно на себе і свої власні здібності, духовні та фізичні сили. Але при цьому він відірваний від соціального світу і не може не відчувати своєї відчуженості від нього. Ця відчуженість часом приймає форми божевілля, впадання в дикий стан. Герої романів проходять граничні, небезпечні ситуації, перш ніж досягти внутрішнього примирення з собою, з коханою і з Богом. В образах Трістана, Персеваля (Парсіфаля) та інших персонажів лицарських романів втілені напружені пошуки особистого свого власного Я. Герої роману нерідко ховаються під чужими іменами, але чи завжди це тільки спроби обдурити інших [8, с. 149]?

Однак, якими б привабливими не видалися лицарські романи, існує чимало труднощів у використанні цього виду джерел. Адже сюжети романів взяті зі світу вимислу і фантазії, а «ідеальний лицар» – це лише літературний образ. Звичайно, в романах лицарський побут дещо ідеалізовано, але з цього зовсім не випливає, що куртуазний лицар є лише поетичною фікцією. Під впливом літератури відбувався процес згуртування лицарства як прошарку суспільства, а образ «ідеального лицаря» вимагав безперервної моральної досконалості [7, с. 5-6].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, при аналізі етикетної лексики середньоанглійської мови враховуємо той факт, що кожна національна мова представляє собою «неповторний людський досвід, неповторну точку зору, що забезпечує можливість взаємного доповнення різних

культур» [2, с. 11]. Середньовічний лицарський роман, здавалося б, не має нічого спільного з романом Нового часу, мабуть, все ж не зовсім випадково передав йому у спадок своє жанрове позначення. Роман містить в собі життєвий опис героя, зосереджений на його життєвих перипетіях; у фокусі оповідання – індивід, поставлений в певні ситуації [8, с. 148]. Середньовічний роман, на відміну від героїчного епосу, «орієнтований на зображення самодостатньої особистості», вже не пов'язаної настільки органічно з колективом; головний інтерес лицарського роману полягає «в особистій долі героя» і в зображенні його переживань. Вийшовши з епосу, героїчної пісні і казки і долаючи їх, роман відкриває «внутрішню людину» в епічному герої. У жанрі середньовічного роману передавалась потреба лицаря осмислити власну долю і визначити своє місце у світі. У побудові роману можна углядати пробудження інтересу до особистості, і чи не свідчить той факт, що герой роману нерідко виступає в ізоляції від соціального оточення (ізоляції, мабуть, набагато більшої, ніж це було можливо в дійсному житті), про загострену увагу автора і його аудиторії до особистості і спосіб її само ідентифікації.

Література:

- Seaman M. Tugging at the Roots: The Errant Textography of Middle English Romance. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2009. Vol. 39(2). Duke University Press. P. 283–303.
- Фабіан М.П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. НАН України, Укр. мовно-інформ. фонд. Ужгород : ІВА, 1998. 256 с.
- Потебня А.А. Мысль и язык. Подгот. Ю. С. Рассказов, О. А. Сычев. Москва : Лабиринт, 1999. 300 с.
- Демьянков В.З. Специальные теории интерпретации в вычислительной лингвистике. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1988. 88 с.
- Проценко О.П. Етикет в просторі практичної філософії. Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків : ХНУ, 2002. 239 с.
- Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. Пер. с фр. М. О. Гончар ; общ. ред., коммент., послесловие Т. Д. Сергеева ; вступ. ст. А. П. Левандовский. Москва : Молодая гвардия : Классик, 2001. 240 с.
- Грачев Ю. Г. Рыцарство в средневековой Европе. Киев : Аквилон-Плюс, 2006. 286 с.
- Словарь средневековой культуры / за ред. кол. М. Л. Андреев [и др.] ; общ.ред., предисл. А. Я. Гуревич / 2-е изд., испр. и доп. Москва : РОССПЭН, 2007. 624 с.
- Калитюк Л. П. Питальне речення в історії англійської мови: структурний та прагматичний аспекти: дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.04 ; Київський національний лінгвістичний університет. Київ, 2008. 197 с.
- Baldwin C. S. Three Medieval Centuries of Literature in England, 1100–1400. Boston : Little Brown and Co., 1932. P. 110–112.
- Jacobs N. “Regression to the Commonplace in Some Vernacular Textual Traditions,” in *Crux and Controversy in Middle English Textual Criticism*. Ed. A. J. Minnis and Charlotte Brewer. Cambridge : D. S. Brewer. 1992. P. 61–70.
- Бахтин М.М. Лекции по истории зарубежной литературы: Античность. Средние века / публ., подгот. текста, предисл. и коммент. И. В. Ключева, Л. М. Лисунова. Саранск : Изд-во Мордовского ун-та, 1999. 212 с.
- Гуревич А.Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги. Санкт-Петербург : Издательство С.-Петербургского ун-та, 2007. 351 с.

Hrotskyi I. Chivalric romance – the embodiment of the medieval etiquette and ideal

Summary. The article seeks to highlight a chivalric romance in the written examples and texts of the Middle English language in terms of the interaction of internal and external factors of language development. The origins of chivalry and the time of its emergence are still controversial in the literature. The research performed results of the social significance of the etiquette's rules in establishing order, ensuring coherence, discipline and unity in the actions and deeds of knights. The connection between language and etiquette has been established at the functional level, which conveys certain rules of ritualized speech behavior of knights in society. Linguistic means of expression of etiquette set the task of broad coverage of norms of behavior in society, as well as various spheres of life and human activity in general. Etiquette reflects the content of certain principles of morality, it is a necessary regulator of human interaction. This is a dynamic phenomenon that is evolving with society. A chivalric romance becomes the bearer of the category of non-genre literary language, it claims to give norms for the language of life, teaches good style and good tone: how to speak in society, how to write letters, etc. Analyzing the etiquette vocabulary of the Middle English language, we take into account the fact that each national language is a «unique human experience, a unique point of view that provides an opportunity to complement each other's different cultures». The genre of the medieval novel conveyed the need of a knight to comprehend his own destiny and determine his place in the world. A chivalric romance sets an example for all possible situations and cases of life, everywhere contrasting itself with the vulgar word with its rude approaches. Knighthood is inextricably linked to the world of war but it is also linked to the concept of «aristocracy», because knights were people of noble origin. My examination reveals that the romances have a conflicted response to the loss of martial violence as the defining characteristic of a knight: the chivalry exercised primarily in courtly rather than military situations and becomes useful in building social relationships.

Key words: knight, chivalric romance, knighthood, hero, etiquette, etiquette vocabulary.